

LİBERALİZMİN “ÜTOPYACI” TOPLUM TASARIMI

Hüseyin Özel

Öz

Bu çalışmada, liberal anlayışın öngördüğü toplum tasarımının ve bu tasarımın temelinde yer alan piyasa sisteminin çelişkili doğası ele alınmakta ve piyasa sisteminin kendi kendisini yeniden üretmek için gereksindiği kurumsal yapı ile rasyonel “iktisadi” birey tipinin giderek bu yeniden üretimi zora sokacak eğilimleri yarattığı düşüncesi savunulmaktadır. Bu tasarımın “ütopyacı” niteliğini göstermek için, her toplum tasarımının çözmesi gereken üç temel sorunu, yani iktisadi nitelikteki kaynak dağılımı sorunu, birey özgürlüğünün sağlanması sorunu ve toplumsal düzenin açıklanması sorunlarına sunduğu çözümler irdelenmekte ve liberal teorinin sunduğu bu çözümlerin gerçekleşmekten uzak oldukları vurgulanmaktadır.

Anahtar Sözcükler

Liberal Toplum Tasarımı, Piyasa Mekanizması, İktisadi Birey, İkili Devrim, “Görünmez El”, Düzen Sorunu.

“Utopian” Social Design of Liberalism

Abstract

This paper is an attempt at showing that the liberal view’s understanding of the market society envisages a “utopia”. It is argued that the functioning of the market on the basis of the behavior of the rational “economic” individual create institutional strains and contradictions which make the reproduction of this society a contradictory process. In order to show this, the paper considers the three important problems to which any social design must offer solutions; namely, the problem of resource allocation, the problem of freedom, and the problem of “order”, and argues that this “utopia” cannot, without contradictions, solve them.

Keywords

Liberal Social Design, Market Mechanism, Rational Economic Individual, Double Movement, “Invisible Hand”, The Problem of Order

Giriş

Öndegelen kalkınma iktisatçılarından Albert O. Hirschman, ilginç bir yazısında (1982) el aldığı, piyasa sistemi ile bu sistemin dayandığı toplum hakkındaki birbirinden farklı ve aslında birbirine karşıt görüşlerin hepsinin de sistemin işleyişine aynı derecede uyduğunu, yani piyasa sisteminin aynı anda hem “kendi kendisini güçlendiren” (*self-enforcing*) hem de “kendi kendisinin altını oyan” (*self-undermining*) nitelik taşıdığını vurguluyor. Bu yazıda da piyasa sisteminin bu çelişkili doğası ele alınmakta ve aslında piyasa sisteminin iktisadi bakımdan kendi kendisini yeniden üretme kapasitesinin son derece yüksek olmasına karşın, dayandığı toplum modelinin taşıdığı istikrarsızlık eğilimleri yüzünden bu yeniden üretimin zor olduğu vurgulanmaktadır. Bir başka deyişle, liberal düşünürlerin öngördükleri, piyasa mekanizmasına dayanan bir toplum tasarımı, uygulanmasındaki güçlük bakımından, en az alternatif toplum tasarımları kadar “ütopyacı” niteliktedir.

Bu çalışmada, liberal düşüncenin piyasa sistemine ilişkin benimsediği bu “ütopyacı” anlayışa dayandığı düşünülen piyasa sisteminin, aslında her toplum tasarımının çözmesi gereken üç temel sorunu, yani iktisadi nitelikteki

kaynak dağılım sorunu, birey özgürlüğünün sağlanması sorunu ve toplumsal düzenin açıklanması sorunlarını çözebilme yeteneğinin sınırlı olduğu savunulmaktadır. Sistemin bu sorunları çözebilmesi hem belirli bir kurumsal yapıyı, hem de bu yapı içinde hareket eden bireylerin davranışlarının sahip olmaları gereken belirli özellikleri gerektirmekte, ancak bu yapı ve özellikler sistemin yeniden üretimini zorlaştıran istikrarsızlık eğilimlerini yaratmaktadır. Bu bakımdan yazıda öncelikle “bir piyasa sistemi oluşturmak için neler gereklidir?” sorusuna dayanarak piyasa sisteminin genel özellikleri tartışılmakta, daha sonra da sistemin işleyişi için zorunlu olan bireysel davranış biçimi ile bu davranışla sistemin gereksindiği kurumsal yapı arasındaki etkileşimler dikkate alınarak tasarımın ütopycacı niteliği vurgulanmaktadır.

1.Piyasa Sisteminin Genel Özellikleri

1.1. Bir Piyasa Ekonomisi Nasıl Yaratılır?

Karl Polanyi, piyasa sisteminin 1800’lerin başından 1930’lara kadar geçirdiği temel aşamaları incelediği başyapıtı *Büyük Dönüşüm*’de (Polanyi, 1944), piyasa sisteminin “düpedüz bir ütopya” (1944:3) olduğunu, bunun da esas olarak sistemin kuruluş nedeninin “özgürlük ve barışı korumak değil, kar ve maddi üretimi sağlamak” (1944:225) olmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Polanyi’ye göre piyasa sisteminin dayandığı toplum, bir yandan piyasanın egemenlik alanının genişlemesi ile öte yandan bu genişlemeye gösterilen tepki arasındaki karşıtlığı ifade eden bir “ikili devinim” ile nitelenmektedir. Kendisini toplumun farklı kesimlerinin davranışlarındaki farklılık olarak gösteren bu iki karşıt devinim, sistemin yeniden üretimini istikrarsız hale getirmektedir. Başka bir deyişle, toplum düzenini açıklamakta kullanılan “görünmez el” paradigması yanlıştır; piyasa toplumu, piyasanın örgütlenmesindeki, kendilerini toplumsal sınıf ya da gruplar arasındaki çatışmalar olarak gösteren karşıt eğilimlerin varlığı yüzünden özünde istikrarsızdır. Bununla birlikte, Polanyi’nin yaklaşımının temel özelliği, bu istikrarsızlığın temel kaynağının, yalnızca toplumun değişik kesimleri arasındaki, esas olarak Marx’ın düşüncesinden esinlenen toplum kuramı yaklaşımlarının vurguladığı çatışmalar olmaktan çok sistemin dayandığı kurumsal yapının kendi içerisindeki çelişkilerde ve bu kurumsal yapı içerisinde devinen bireylerin göstermeleri gereken davranış biçimi ile yapı arasındaki etkileşimlerin yeniden üretim sürecinde ortaya çıkardığı gerilimlerde aranması gerektiği düşüncesidir. Piyasa toplumu, piyasa çevresinde örgütlenen bir toplum modelini öngördüğünden, sistemin yaratılması, insanı “kazanç güdüsü” ile “aç kalma korkusu” altında, bir “iktisadi birey” (*homo oeconomicus*) olarak davranmaya yönelten “ekonomik” alan, yani piyasa alanı ile toplumun “geri kalanından” oluşan, içerisinde insanın “politik bir hayvan” yani toplumsal bir varlık olma özelliğinin öne çıktığı bir ikili kurumsal ayrıma dayanan yapıyı gerekli kılmaktadır. Bir başka deyişle ikili devinim aslında, insanın birey olma niteliği ile toplumsal bir varlık olma nitelikleri arasındaki temel çelişkinin kurumsal düzeydeki ifadesini, yani bu iki temel insan özelliği arasındaki çatışmanın kendisini sistem boyutunda göstermesini tanımlamaktadır (Özel, 1997). Dolayısıyla, piyasa sistemindeki istikrarsızlığın iki temel kaynağı vardır: İlkin, piyasanın gereksindiği, bireyliğini vurgulayan insan tipi, insanın aynı zamanda bir toplumsal varlık olduğu düşüncesiyle uyumsuz olduğundan, insanın “politik

hayvan” olarak yaptıkları sistemin yeniden üretimini tehlikeye atmaktadır. İkinci olarak da, sistemin işleyişi bütünüyle böyle bir insan tipinin yaratılmasına bağlı olduğu halde, bu tipin davranışlarının yaratacağı varsayılan “kendiliğinden düzenin” sürmesi bireyin *homo oeconomicus* gibi davranmasını, yani sistemin gereklerine boyun eğmesini gerektirdiğinden, insanın bir başka temel özelliği olan “eyleme” (*agency*) gücünü, yani onun bireyliğini duyurabilme, “dünyada bir fark yaratabilme gücünü” de ihlal ettiğinden sistemin “altını oyan” bir başka eğilimi ortaya çıkarmaktadır. Bu iki sorun ise, hem özgürlük ve düzen sorunlarının çözülmesini güçleştirmekte, hem de piyasanın iktisadi işlevini yerine getirememesine yol açmaktadır.

Burada, bu iki süreci ve yarattığı sonuçları ele alabilmek için bütünüyle işlevselci nitelikteki, “piyasa ekonomisinin kurulması ve işleyebilmesi için neler gereklidir” sorusundan yola çıkılacaktır. Her ne kadar piyasa sisteminin bütün kurum ve kurallarıyla yerleştirilmesi tek bir nedenle açıklanamayacak kadar karmaşık ve uzun zaman alan bir süreç olsa da, yine de bu soru, piyasa sisteminin dayandığı toplumsal organizasyon biçimini anlamakta bize ipuçları sağlayabilir. Böyle “teleolojik” niteliği ağır basan bir sorunun tarihsel gelişimi açıklamak amacı gütmeyeni, yani sistemin kurulması ve yerleştirilmesinin bilinçli bir müdahaleye dayanarak gerçekleşmek yerine büyük ölçüde kendiliğinden gerçekleştiği noktasını dikkate almadığını, yalnızca, piyasa sisteminin genel özelliklerini ve etkilerini ortaya koyabilmek için kullanılabilir yararlı bir analitik soru olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu yüzden aşağıda, Polanyi’yi izleyerek bütün bir sistemin, çağdaş liberal görüşün savunduğunun tersine bilinçli bir tasarımın sonucu olarak kurulmuş olduğu, bir “toplum mühendisliği” ürünü olduğu varsayımı benimsenecektir. Benimsenecek ikinci varsayım, piyasa sisteminin kendisinin de, az çok liberal düşünür ve iktisatçıların geliştirdikleri teorik modele uygun bir biçimde işliyor olduğudur. Dolayısıyla yazıda ister istemez sistemin kendisiyle onun betimlemesi birbiri yerine kullanılacak, yani piyasa sisteminin, liberal yaklaşımın öngördüğü biçimde işlediği varsayılacaktır. Bu bakımdan aşağıda piyasa ekonomisinin işleyişi için gerekli koşullar ele alınırken, bireyci düşünce, özgürlük anlayışı, “kendiliğinden düzen” düşüncesi, hukukun üstünlüğü ve sınırlı devlet ilkesi biçimindeki liberal düşüncenin temel esasları (Yayla, 1992) dikkate alınacaktır. Bu esaslara dayanan “liberal” bir piyasa ekonomisinin, bütün toplum tasarımlarında olduğu gibi önünde çözüm sunması gereken üç temel sorun olduğu, yani sırasıyla “kaynak dağılımı”, “özgürlük” ve “toplumsal düzen” sorunlarını çözmesi gerektiği söylenebilir.

Bilindiği gibi piyasa sistemi, bütün üretim ve tüketim kararları ile bütün ekonomik etkinliğin, ya da iktisatçıların deyişiyle kaynak dağılımının piyasalar tarafından gerçekleştirildiği bir ekonomik sistemi tanımlamaktadır. Bu sistemde bireyler, sahip oldukları, ihtiyaç ya da istekleri karşılama özelliği bulunan mal ve hizmetleri birbirleriyle değiş tokuş ederek kendi faydalarını artırmak istemektedirler. Tüketiciler sahip oldukları, emek, sermaye, doğal kaynaklar ve girişim başlıkları altında toplanan “üretim faktörlerini” üreticilere arz ederek elde ettikleri gelirlerle, bu üreticiler tarafından üretilen ürünleri talep ederek fayda sağlamaya çalışırken üreticiler de talep ettikleri üretim faktörlerini kullanarak ürettikleri malları tüketicilere satarak karlarını artırmaya çalışırlar. Bir başka

deyişle, “alıcılar ile satıcıların karşılaştıkları ortamlar” olarak tanımlanan, birbiriyle karşılıklı bağımlılık ilişkisi içerisindeki piyasaların oluşturduğu bu sistem esas olarak, değiş tokuş (mübadele) ilişkileri ile nitelenmektedir.

Değiş tokuş ilişkileri, birbirlerine sunacak bir şeyleri olan en az iki tarafı ve bu tarafların isteklerinin karşılıklı olarak birbiriyle uyum içinde olmasını gerektirmektedir. Ne var ki, hiç kimse, ister mal cinsinden, isterse de hizmetler cinsinden olsun, mülkiyetine sahip olmadığı bir şeyi piyasada değiş tokuşa sokamayacağından, özel mülkiyet hakkı, piyasa sisteminin en önemli ön koşuludur. Özel mülkiyet hakkı, mal ve hizmetlerin mülkiyetinin başka kişilere, değiş tokuş ilişkisi ya da miras yoluyla aktarabilme hakkını da içermektedir. Bu yüzden özel mülkiyetin ayrılmaz bir parçası, kişilerin değiş tokuşa konu edilen mal ya da hizmetler üzerindeki mülkiyetinin taraflarca karşılıklı olarak tanınmasını garanti altına alan sözleşme özgürlüğüdür. İster biçimsel, yazılı olarak, isterse de sözlü olarak yapılsın, sözleşmeler değiş tokuş ilişkisinin aslında mal ya da hizmetlerin sahipliğinin el değiştirme biçim ve yollarını belirlemektedir. Bu bakımdan, piyasada gerçekleşen her değiş tokuş ilişkisi aslında, açık ya da üstü kapalı bir sözleşme ilişkisidir.

Yine de özel mülkiyet ve sözleşme özgürlüğünün bulunması, tek başına bireylerin değiş tokuş ilişkisine girmeleri için yeterli değildir. Değiş tokuş tamamıyla özgür bireyler arasındaki, tarafların karşılıklı rızalarına dayanan bir ilişki olduğundan, bir bireyin elindeki mal ya da hizmeti bir başkasının elindeki mal ya da hizmet ile değiştirmeye ikna olması için, onun değişim ilişkisi gerçekleştiikten sonra, bu ilişki gerçekleşmeden önceki durumundan daha “iyi” (daha çok fayda sağlayabileceği) bir duruma geleceğine inanması gerekir. Doğal olarak bu, her iki taraf için de geçerlidir. Bu da doğal olarak, değiş tokuş ilişkisinin, iki tarafın da çıkarına olması, iki tarafın da bu ilişkiden bir fayda sağlamanın gerekli olduğu ve dolayısıyla insanlar arasındaki değiş tokuş ilişkilerinin aslında bir fayda yaratma ya da fayda artırma etkinliği biçiminde olduğu anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle, değiş tokuş ilişkilerinin ardındaki temel güdü, çıkar güdüsüdür. Bu da giderek, kişilerin ekonomik etkinliklerini, en fazla kazanç (kar ya da fayda) sağlayacakları alanlarda gerçekleştirmelerini, yani “girişim özgürlüğü”nü içermektedir. Dolayısıyla, piyasa mekanizmasının iki temel niteliği, girişim özgürlüğü ve sözleşme serbestliğidir. Bu iki unsurun da, özel mülkiyet söz konusu olmadan gerçekleştirilemeyeceği, özel mülkiyetin toprak dahil olmak üzere bütün üretim araçları ile insan emeğine de uygulanması gerektiği açıktır. Bu bakımdan Polanyi’yi izleyerek, piyasa ekonomisinin kurumlaşması için üç “hayali metanın” yaratılmasının, yani emek, toprak ve paranın da değiş tokuşa konu olmalarının gerektiğini söyleyebiliriz: bu “metaların”, kendileri “üretilmiş” olmasalar bile, piyasanın işleyebilmesi için serbestçe değiş tokuş ilişkisi içerisinde yer almaları gereklidir, çünkü üretimin kesintisiz bir biçimde gerçekleşmesi, kullanılan girdiler, “hammadeler” ile emeğin kesintisiz arzına bağlıdır. Bu durumda, aslında hem insanın kendi emek gücü, hem de onun doğal çevresi, piyasada değiş tokuşa konu olan metalar haline gelmiş demektir. Bunun karşılık bir ölçü ve değer birimi olarak “para” da, üretimin sürdürülmesi için bütün ekonomik işlemlerin parasal işlemler olması zorunluluğu yüzünden, metalaşır (Polanyi, 1944:72-75). Ancak bunların meta olarak değerlendirilmesi

aslında bütün bir toplumun piyasanın egemenliği altına girmesi anlamına gelir, çünkü böyle bir sistemde insanlar varlıklarını sürdürebilmek için kendi emek güçleri ve doğal çevreleri de dahil olmak üzere sahip oldukları metalleri piyasaya arz ederek bunların karşılığında elde edecekleri gelirle kendi tüketimlerini gerçekleştirmek zorundadırlar. Başka deyişle, bu insanları gelir elde etmeye zorlayan iki temel güdü, yani kazanç elde etme güdüsü ile aç kalma korkusu, piyasa ekonomilerindeki evrensel güdüler haline gelmektedir. Polanyi'ye göre, işleyen bir üretim aygıtına sahip olmayan hiçbir ekonomi varolamayacağı ve piyasa ekonomisinde bu üretim aygıtı piyasanın egemenliği altında olduğu için, toplumun “geri kalan” bölümü de aslında ekonomik alana bağımlı hale gelmektedir (Polanyi, 1947:111). 19.yy'da yaratılan, piyasaya bağımlı olan böyle bir “piyasa toplumu”, terimin tam anlamıyla bir “ekonomik toplum”dur. Bu toplumdaki sınıflar yalnızca emek, sermaye ve toprak faktörleri için sözkonusu olan “arz” ve “talep” tarafından belirlenmekle kalmamakta, toplumdaki bütün kurumlar, aile, bilim ve eğitimin örgütlenişi, din ve sanatlar, kısacası yaşamın bütün alanları piyasanın gerekleri ile uyumlu olmak zorundadır.

Sonuç olarak, “sıfırdan” bir piyasa ekonomisinin kurulması için gerekli üç önkoşulu şöyle ortaya koyabiliriz: (1) piyasada değiş tokuşa konu olacak mal ve hizmetlerin neler olacağını belirlenmesini sağlayan *özel mülkiyet hakkının* ve kapsamının “hayali metalleri” de içerecek biçimde tanımlanması ve korunması; (2) tarafların çıkarlarının korunmasını ve faydalarının artırılmasını garanti altına alan *sözleşme özgürlüğü*; (3) kazanç ve faydalarını artırmak için değişim ilişkisi içerisine girecek, *kendi çıkarını gözetemeyen bireyler*. Bunlardan birisi eksik kaldığında, piyasa sistemi işlemez olacaktır. Bununla birlikte, bu yapının sonuçlarını ortaya koyabilmek için, öncelikle piyasa sisteminin çözmeye yöneldiği temel sorunu, yani kaynak dağılımı sorununu dikkate almak gereklidir.

1.2. “Ekonomik” Sorun ve Piyasa Toplumu

Doğal olarak piyasa ekonomisinin asıl hedefi, “ekonomik” sorunu çözmek, yani, “hangi mallar”ın, “kimler için” ve “nasıl” üretileceği sorularının yanıtını bulmaktır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu sorun, piyasalar içerisinde, her birisi kendi faydasını (ya da kazancını) maksimize etmeye çalışan ve birbirleriyle etkileşim içerisindeki bireylerin aldıkları kararlar sonucunda çözülmektedir. Çağdaş iktisat teorisine göre piyasalardaki arz - talep eşitliğinin gerçekleştiği ekonomik “denge”, bireylerin optimal kararlarının birbirleriyle uyum içerisinde olduğu bir durumu göstermektedir: Bütün piyasalar aynı anda dengede olduğunda da, “etkin” ya da “Pareto optimal” bir kaynak dağılımı gerçekleşecektir; toplumdaki hiç kimsenin durumu, toplumdaki en az bir kişinin (ya da kişilerin) durumu kötüleştirilmeden iyileştirilemez. Başka deyişle herkes, tercihleri ve gelirleri veriyken elde edebileceği en iyi durumda olacaktır.

Ancak bu durumun gerçekleşebilmesi için, başka koşulların¹ yanısıra, bireylerin “rasyonel” olmaları, yani kendi çıkarlarını maksimize edecek biçimde davranıyor olmaları gerekmektedir. Yukarıda gördüğümüz gibi bireylerin kendi

¹ Burada, bu koşulların gerçekleşmesi için gerekli varsayımlar (tercihlerin karşılaması gereken özelliklerle, tam rekabet koşulları gibi piyasa özellikleri) konumuz bakımından çok önemli olmadığından ayrıntıya girilmemektedir. Yine de, teorisinin temelindeki genel denge modelinin benimsediği metodolojik çerçevenin eleştirisi için Özel (2000a) ve teorisinin ortaya koyduğu refah teorisi yaklaşımının eleştirisi için Hunt (1981)'e bakılabilir.

çıklarları peşinde koşmaları, onları değiş tokuş ilişkisine götürmekte, bu da piyasaları ortaya çıkarmaktadır. Bu da iktisat teorisinde, aslında insan olmaktan çok bir insan “karikatürü” olduğu yönünde eleştirilere uğrayan *homo oeconomicus* varsayımının neden vazgeçilmez olduğunu açıklamaktadır.

Yine de, iktisat biliminin kurucuları olarak görülecek 18. ve 19 yüzyıl iktisatçılarının (belki de günümüz iktisatçılarının da) bu varsayımdan vazgeçememelerinin gerisinde, oynadığı analitik rolün yanında, benimsediği toplum idealleri, yani temel değerler olarak eşitlik ve özgürlüğü kabul eden idealler bakımından taşıdığı anlamın yattığı söylenebilir (Buğra, 1989:40). Piyasalarda etkinlik gösteren birey, deyim yerindeyse, kendi ayakları üzerinde duran, ekonomi dışı kısıtlarla egemenlik biçimlerini reddeden, özgür bir bireydir. Bu bireyin öteki insanlarla girdiği ilişkiler ise, kendi kurallarına göre işleyen piyasalarda, ekonomi dışı zor kullanımını gerektirmeyen, insanın doğuştan gelen ilişkiler içerisine sıkışıp kalmaktan kurtaran, etkileşim içindeki bireylerin eşit kabul edildiği değiş tokuş ilişkileridir (Buğra, 1989:44). Bu ilişkiye giren taraflar davranışlarını özgür iradeleriyle, piyasa dışından kaynaklanan herhangi bir kısıt ya da baskıya boyun eğmeden gerçekleştirebilirler ve birbirleriyle eşittirler çünkü, değiş tokuş ilişkisi, alış veriş konu olan değerlerin birbirine eşit olduğu, herhangi bir artık ya da sömürünün söz konusu olmadığı türden bir ilişkidir. Bu da aslında, piyasa sisteminin gerektirdiği insan tipi ve onun benimsemesi gereken ahlaki değerler hakkında ipuçları vermektedir. Öyle ki, özgür olan, kendi iradesiyle davranabilme yetisine sahip olan “birey” kavrayışının bile piyasa mekanizmasının gelişimi ile ortaya çıktığını ileri sürmek mümkündür.

Piyasa sisteminin gelişme döneminin, bir yandan dünyanın bütününün tanınmaya başlamasını sağlayan coğrafi keşiflerin, öte yandan Renaissance ve Reformasyonun ardından ortaya çıkan önemli bilimsel devrimler (Copernicus, Galileo ve Newton gökbilim-fiziği gibi) ile felsefede, olgun biçimi Aydınlanma düşüncesi ile nitelenecek olan özgür birey kavrayışının ortaya çıktığı bu “modern” dönemin, konumuz bakımından en ayırddedici özelliği, toplumun geri kalanından bağımsız olarak, kendi başına varolan, tamamıyla kendi kurallarına göre, yani arz-talep arasındaki etkileşime dayanarak işleyen piyasa kurumunun ayrışmasının ortaya çıkmasıdır. Kendi fiyatını belirleme özelliğine sahip olan her bir tekil piyasanın bir diğerine bağlanarak oluşturduğu, piyasa sistemi, bütün politik ya da ekonomi dışı etkilerden bağımsız işlemek zorundadır. Bu sistemden daha önce, insanların ekonomik etkinlikleri, toplumsal ilişkilerden ya da özünde ekonomik nitelikte olmayan unsurlardan bağımsız olması anlamında, toplumun geri kalanından kurumsal olarak ayrılmış nitelikte değildir. Bir başka deyişle piyasa sisteminden önce, ekonomik alan toplumsal ilişkiler içine “yerleşik” niteliktedir ve diğer toplumsal, politik, dinsel vb. kurum ve ilişkilerden bağımsız olarak, yalnızca değiş tokuş ilişkisine girenlerin “ekonomik” güdülerine, yani fayda ya da kazanç elde etme isteğine dayanarak işleyişini sürdüren bir kurum niteliğinde değildir (Polanyi, 1944:43-49). Bu da giderek kendi kendini düzenleyen bir piyasa sisteminin ortaya çıkışının, toplumun kurumsal olarak başlıca iki alana, ekonomik ve “politik” alanlara ayrıştırılmasını, ya da çağdaş terminolojiyi kullanırsak, sivil toplum ile “politik” toplum (devlet) arasındaki ayrımın kurumsallaştırılmasını gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Aslında böyle bir geçiş, farklı toplumsal organizasyon biçimleri arasındaki bir geçişi de, yani

“Cemaat” ya da “Topluluk” tipi bir organizasyondan, esas olarak piyasaya dayanan “Cemiyet” ya da “Toplum” tipi bir organizasyona geçişi de nitelenmektedir. İlk kez, bireyler arasındaki toplumsal “statüye” ve “sözleşmeye” dayanan ilişkileri birbirinden ayırdetmek için Henry Maine tarafından kullanılan bu analitik sınıflama, daha sonra sosyolojinin kurucularından Ferdinand Tönnies tarafından geliştirilmiş ve piyasa sisteminin gelişimi, “Cemaat”ten (*Gemeinschaft*) “Cemiyet”e, (*Gesellschaft*) bir geçiş olarak nitelenmeye başlanmıştır.

En saf biçimi ailede geçerli olan *Gemeinschaft*, bireyler arasındaki birlik tarafından nitelenirken, *Gesellschaft*, bireyler arasındaki ayrılma ile nitelenir (Tönnies, 1988:64-65). Bu iki insan topluluğundaki bireylerin davranışlarını güdüleyen düşünceler bakımından, bu ayrımla el ele giden bir başka ayrım da, *Gemeinschaft* koşullarını taşıyan “doğal irade” (*Wesenwille*), ile, *Gesellschaft*’ı ortaya çıkararak “rasyonel irade” (*Kürwille*) arasındaki ayrımdır. Doğal, ya da bütünleştirici irade, insanların doğal eğilimlerine, onların güdü ve isteklerinin dile getirilişindeki kendiliğindenliğe göndermede bulunmaktadır. Buna karşılık rasyonel irade, doğal iradenin sahip olduğu kendiliğindenlik ve itkisellikten yoksundur ve esas olarak rasyonel, optimizasyona yönelik davranışı niteler (Tönnies, 1988:103-105). Başka deyişle rasyonel irade, kendi çıkarını gözetken bireyin, ya da kendi amaçlarına eldeki araçlarla ulaşmaya çalışan *homo oeconomicus*’un iradesini yansıtmaktadır. İki toplumsal organizasyon biçimi arasındaki temel farklar şöyle gösterilebilir (Tönnies 1988:181):

Gemeinschaft	Gesellschaft
Rasyonel irade	Doğal İrade
Kişilik	Benlik
Servet	Sahiplik
Para	Toprak
Sözleşme Hukuku	Aile Hukuku (Töre)

Tönnies bu kategorileri “ideal tipler” ya da kendi deyişiyle “normal tipler” (1988:274) olarak kullansa da, *Gesellschaft*’ı kapitalist ya da “burjuva toplumu” ile bir tutmaktadır (Tönnies, 1988:76), çünkü *Gesellschaft* temel olarak değiş-tokuş ilişkileri ile nitelenmektedir. Ancak öncelikle, emek gücünün bir meta olması *Gesellschaft*’ı ayır deden unsurdur ve bu bakımdan betimleyici üç ilişki de, (1) emek gücünün satın alınması, (2) istihdamı ve (3) emek gücünün, ürünlerin değer unsurları biçimindeki satışlarıdır. (Tönnies, 1988:100-101). Bu da, “yalnızca ticaretin insan istenci tarafından yaratılan, hayali, doğal olmayan meta ile, yani emek gücü ile sınırlanması durumunda geçerli olur” (Tönnies, 1988:101). Bu “piyasa toplumu”nu tanımlayan iki özellik, insanlar arasındaki bağların özünde sözleşme tipi ilişkilere dayanıyor olması ile modern anlamdaki bireyin de ilk kez ortaya çıkmasıdır.

Gemeinschaft içindeki bir kişi, yaşamına anlam kazandıran bir bütüne aittir; böyle bir topluluk, Eric Fromm’un (1941:40-41) Ortaçağ toplumunu betimleyişindeki gibi, güvenlik duygusu, dayanışma, ekonomik olanın topluluğun ihtiyaçlarına tabi olması, insan ilişkilerinin dolaysız, yüz yüze ve somut nitelikte olması ile nitelenmektedir. Ne var ki bu birey, topluluk içerisinde yalnız ve yalıtılmış olmasa da, onun bireysel özgürlüğünden söz etmek güçtür.

Cemaat (*Gemainschaft*) tipi toplumsal organizasyonların önemli bir özelliği, insanların topluluk içerisindeki konumlarının bütünüyle doğuştan gelen toplumsal statülerine göre, bireyin haklarıyla ödevlerinin de topluluk ya da onun temelindeki aile içindeki ilişkiler, akrabalık ve kan bağları tarafından belirleniyor olmasıdır. Bu bakımdan mülk, bireye ait değildir; bir toplumsal statüye aittir. Mülkün kullanımı ile el değiştirmesini ise gelenekler ile töreler belirlemektedir. (Buğra, 1989:32). Dolayısıyla, kişiler arasındaki ilişkiler de eşit taraflar arasında gerçekleşen ilişkiler olarak değil, tabi olma ilişkileri biçimindedir; bunlarda haklar ve çıkarlar değil, ödev ve yükümlülükler önemlidir. Ekonomik etkinlikler de esas olarak akrabalık ilişkileri, politik ya da dini bir merkezi otoriteye tabi olmak yoluyla ya da kendine yeterli, kapalı gruplar arasındaki ilişkilere dayanarak yürütülmektedir. Dolayısıyla, bu ilişkilerde benimsenen temel değer, çıkar ya da kazanç güdüsü değil, statü, geleneğe, töreye, dine ve hatta sihre dayanan, grup içi bağlılık, dayanışma, onur gibi değerlerdir (Sievers, 1991:64). Doğal olarak böylesine katı bir hiyerarşinin bulunduğu, örneğin servet biriktirme yoluyla kişinin doğuştan gelen statüsünden kurtulmasının mümkün olmadığı, toplumsal akışkanlığa izin verilmeyen cemaatlerde ne birey özgürlüğünden, ne de hatta bireyin kendisinden söz etmek mümkündür. Bu bakımdan, Aristoteles’in insan doğasına ilişkin olarak, insanın “politik bir hayvan” olduğu biçimindeki ünlü önermesinin de aslında böyle cemaatçi bir temele sahip olduğu, çünkü kişiyi içinde bulunduğu “Polis”e, yani kent devleti topluluğuna bağlı olarak tanımladığını, ya da Platon için önemli olanın iyi birey değil, iyi topluluğun nasıl olması gerektiğini tanımlamak olduğunu (Russel, 1945:598) söyleyebiliriz.

Bu tip toplumsal organizasyonlarda, cemaatin kendi üyeleri arasındaki ilişkiler ile cemaat dışındakilerle gerçekleştirilen ilişkiler arasında da çarpıcı bir karşıtlık bulunmaktadır. Cemaat dışındaki insanlar, ya da “ötekiler”, cemaat üyeleri tarafından bireyler ve hatta “insanlar” olarak görülme yerine, cemaatin varlığını tehdit edenler olarak görülmektedir: “burada dayanışma, orada düşmanlık geçerlidir. ‘Onlar’ düşmanlık, aşağılanma ve köleleştirmeye tabi iken ‘biz’ birbirimize aidiz” (Polanyi, 1977:59). Başka bir deyişle, cemaat tipi bir örgütlenmenin temelini oluşturan kişi kendisini ne bir birey olarak, ne de insanlık ailesinin bir parçası, insan “türünün” bir üyesi olarak görmektedir.²

Öte yandan *Gesellschaft*’ta, birey olma ve bireysel özgürlük baskın görünmektedir. Tönnies’e göre, *Gesellschaft*’a geçiş için, “bireyin, rasyonel istençten ayrı bir biçimde doğal istence dayanan bağlarının çözülmesi gerekir. Bu bağlar bireyin kişisel devrim özgürlüğünü, mülkünü satabilmeyi, tavırlarının değişmesini, bilimin bulgularına kendisini uyarlayabilmesini engeller” (Tönnies, 1988:234). Bu yüzden, *Gemainschaft* türü bir topluluktaki toplumsal bağlanmışlık üzerinde çözücü bir etki yaratıyor görünse de, piyasa toplumu aynı zamanda “özgür” insanların, ya da insanların kendi olanaklarını gerçekleştirebilmelerinin koşullarını da yaratmaktadır.

Piyasa mekanizmasının dayandığı bu özgürlük kavrayışı, özgürlüğü her şeyden önce bireye ait bir kategori olarak görmektedir. Bu bakımdan benimsenen

² Dolayısıyla, bu tip toplumsal yapılarda “insan haklarından” söz etmek de pek mümkün görünmemektedir. Ancak bu, insan haklarının korunması için piyasa ekonomisinin varlığının zorunlu olduğu anlamına da gelmemelidir (Özel 1999).

anlayışın, Isaiah Berlin'in tanımladığı gibi "negatif" bir özgürlük anlayışı olduğu açıktır (Berlin, 1969). Berlin, özgürlüğün "pozitif" kavrayışının, daha çok totaliter (ya da cemaat eğilimleri ağır basan) bir bakış açısına dayandığını söylemektedir, çünkü bu kavrayış, insanın özgürlüğünü kendi içerisinde, sahip olduğu "özde", ya da insanı niteleyen potansiyellerde arama eğilimindedir. Bu bakımdan, örneğin bir kölenin bile "özgürlüğünden" söz etmek mümkündür. Böyle bir özgürlük anlayışının ise, esasında kişinin kendisini ifade etmesi, ortaya koymasına dayanan "serbest girişim" ile ne derece tutarlı olacağı tartışmalıdır. Buna karşılık "negatif" kavrayışta özgürlük, daha çok bireyin dışındaki, onun hareket serbestisini, davranışlarını sınırlayan etkilerin varlığı ile nitelenmektedir; bu kısıtlar ortadan kalktığı ya da azaldığı ölçüde birey daha da özgür olacaktır. İnsanın herhangi bir dış müdahaleye bağlı olmadan, bütünüyle kendi vicdanına, özgür iradesine dayanarak davranabilmesi, onun özgürlüğünün ve eyleme (*agency*) gücünün de göstergesidir. Bu eyleyen (*agent*), Descartes'in (1596-1650) ünlü "düşünüyorum öyleyse varım" önermesindeki gibi dünyayı anlamak, onu bilmek için kendi aklına, bu dünya içindeki davranışlarında da kendi gücüne ve kendi değerlerine dayanan, kendisi için en iyinin ne olduğunu bilme yetisine sahip olan ve yaptıklarının sorumluluğunu yüklenabilen, özgür ve "aydınlanmış" bir bireydir. Bu bakımdan, örneğin Kant'a göre aydınlanma, insanın kendisini düşürdüğü "ergin olmayış", yani kişinin kendi anlama yeteneğini başkasının yol göstericiliği olmadan kullanamaması durumundan, yine kendi aklına dayanarak kurtarmasıdır (akt: Kuçuradi, 1998:26).

Böyle bir bireyin ortaya çıkışı ise, doğal olarak onu çevreleyen, davranışlarını sınırlayan kısıtların etkisini yitirmesine bağlı olacaktır. Bireyin toplumsal statüsünü, cemaat içindeki yerini ve girişebileceği ekonomik etkinliklerin sınırlarını belirleyen bu kısıtların ortadan kalkması, İngiliz liberal düşünür John Locke'un (1632-1704) da belirttiği gibi, kişinin kendi emeği üzerindeki mülkiyeti de dahil olmak üzere, mülkiyet edinebilme, mülkiyetini devredebilme hakkını da birlikte getirecektir. Locke'a göre mülkiyet hakkı, özgürlüğün ilk koşuludur. Locke doğal haklar teorisiyle, insanın doğuştan gelen haklarını vurgulayarak siyasal ve sosyal düzenin bu hakları güven altına alacak ve insanın özgürlüğünü koruyacak biçimde olması gerektiğini belirtirken, piyasa sisteminin işlemesi için zorunlu olan koşulların düşünsel çerçevesini de geliştirmiştir. Bu çerçeve aynı zamanda, Hume'un "insanlar, bütün zamanlarda ve mekanlarda büyük ölçüde aydınlardır; bu bakımdan tarih bize ne yeni ne de tuhaf bir şey söyler. Tarihin temel kullanımı ancak insan doğasının sabit ve evrensel ilkelerini ortaya çıkarmak içindir" (aktaran Gordon, 1992:116) derken belirttiği gibi, bütün insanların aynı doğal haklarla ve özgürlüklere sahip olduğunun vurgulanmasına olanak verdiği ölçüde, aşağıda görüleceği gibi, piyasa sistemini temel alan bir toplumun istikrarının sağlanması için de gereklidir. Dolayısıyla, "Renaissance çağından başlayarak inşa edilen ve her şeyden önce bireyci bir uygarlık olan" (Hayek, 1944:17) piyasa toplumunun temelinde, bireysel özgürlük anlayışı bulunmaktadır; bu uygarlıkta, *bireylerin, tanımlanmış sınırlar içerisinde, başkalarının değil, kendi değerleri ile tercihlerini izlemesine olanak verilmelidir; bu sınırlar içerisinde, bireyin hedefler sisteminin de her şeyin üzerinde olması ve başkalarının hedeflerinin bireye dikte edilmemiş olması gereklidir. Bireyin, kendi hedeflerinin*

değerlendirilmesini en iyi yapacak kişi olduğu, kendi eylemlerini yönlendiren şeyin onun kendi görüşleri olduğu kabul edildiği ölçüde, bireycilikten söz etmek mümkündür. (Hayek 1944:66).

Peki ama bu “tanımlanmış sınırlar” neler olacaktır? Belki de daha önemlisi, neden böyle sınırları tanımlamak gerekmektedir? Ayrıca, bunların yokluğunun ortaya çıkarabileceği sorunlar var mıdır? Ya da daha açık bir ifadeyle, davranışlarını kendi çıkarlarına dayanarak gerçekleştiren bireylerden oluşmuş bir toplumu bir arada tutan şey ne olacaktır? Böyle sorular bizi doğrudan doğruya, siyaset felsefesi ile sosyal teörinin en önemli sorunlarından birisi olan “düzen sorunu”na götürmektedir.

2. Piyasa Ekonomisi ve “Düzen” Sorunu

2.1. “Görünmez El”: Otomatik Düzen

Yukarıda, *Gemeinschaft* (cemaat) tipi bir toplumsal organizasyondan *Gesellschaft* (cemiyet) tipi bir sosyal organizasyona geçerken özgür, kendi kendisinin yargıcı olan bir bireyin yaratılmasının ve bu bireyin, içlerinde en önemlisi mülkiyet hakkı olan doğal haklarını kullanmasını engelleyen cemaat temelli kısıtlardan kurtulmasının gerekli olduğu belirtildi. Paradoksal gözükse de aslında bu durum, sadece bireyin değil, toplumun kendisinin de “keşfedilmesine” yol açan bir gelişmedir. Bunu mümkün kılan şey ise, piyasa sisteminin gelişmesine paralel olarak gelişen işbölümü ile üretimin toplumsal niteliğindeki artıştır. Başka deyişle bu süreç, bireylerin birbirlerine bağımlı olduklarının farkına varmalarına yol açarak, onların “toplumun” kendisinin bilincine sahip olmalarına yol açacaktır. Bu da giderek, kişinin kendisini insan türünün bir parçası olarak görmesini de sağlayan bir rol oynamaktadır. Bunu sağlayan da, aslında piyasada yer alan bireylerin kendi çıkarlarını gözetecek biçimde davranması olmuştur.

16. yüzyıldan itibaren, Copernicus devrimi ile ardından gelen Galileo ile Newton’un gezegenlerin ve gök cisimlerinin hareketlerini düzenleyen mekanik yasaların oluşturduğu düzen kavrayışının yerleşmesinin ardından³, insanların dünyasında da aynı türden bir düzenin var olup olmadığı sorunu, modern insanın düşüncesini yönelttiği en önemli sorunlardan birisi olmuştur. Kısaca “düzen” sorunu olarak adlandırabileceğimiz bu sorun, sosyal teori bakımından önemini hala sürdüren bir sorundur: her birisi kendi düşüncelerine, isteklerine, çıkarlarına dayanarak davranışlarını sürdüren insanlar bir araya geldiğinde neden bir çatışma değil de bir düzen ortaya çıkmaktadır (ya da gerçekten bir düzen ortaya çıkmakta mıdır)? Durumu bir benzetme ile açıklarsak (Gordon 1992:213), çok sayıda müzisyenden oluşan bir orkestranın düzeni nasıl sağlanabilir? Modern düşünce içerisinde, bu soruna verilen üç yanıtı, aynı benzetme ile şöyle ifade edebiliriz: (1) *önceden kurulmuş düzen*: orkestradaki müzisyenler, icra edilen eseri çok iyi bilmektedirler. Bu yüzden de icralarını uyum içerisinde sürdürürler; (2) *merkezi olarak yaratılan uyum*: müzisyenler arasındaki uyum, eseri bilen ve kimi zaman onu değiştirebilen bir şefe bağılı olarak kurulabilir; (3) *Kendiliğinden düzen*: müzisyenler, ötekilerin çıkardığı sesi dinleyerek edindikleri bilgileri değerlendirerek birlikte uyumu gerçekleştirirler. Bu benzetme, daha çok

³ Modern dönemin başındaki bilimsel gelişme ve devrimlerin, özellikle de Galileo ve Newton sistemlerinin temel özellikleri için bkz. Koyré (2000) ve Westfall (1994).

doğaçlamaya dayalı müzik yapan ve bir şefleri olmayan bir müzik topluluğunu çağrıştırmaktadır. Bu üç düzen kavrayışı sırasıyla Newtoncu (ya da Leibnizci) düzen anlayışına, Hobbes'un düzen anlayışına ve Adam Smith'in (ya da Hayek'in) düzen anlayışına karşılık gelmektedir.

Yukarıda Newtoncu gezegenler mekaniğini açıklayan düzen kavrayışı ya da düşünür Leibniz'in "monadoloji" yaklaşımıyla getirdiği düzen anlayışı (Russel 1945:583), önceden (Tanrı tarafından) kurulmuş olan, ancak işleyişi için dışarıdan herhangi bir müdahale gerektirmeyen mekanik bir düzeni tasarlamaktadır. Örneğin Leibniz'in yaklaşımında, bu düzen, Descartes'in felsefesindeki madde ile ruh arasındaki ilişkileri anlatmakta kullanılan benzetmeyle, aynı anda kurulmuş olan ve işleyişini yan yana, ama birbirinden bağımsız olarak sürdüren çok sayıda saatin bulunduğu bir duruma benzer; bütün saatler aynı anda kurulmuş olduğundan, aralarındaki uyum sonsuza kadar sürecektir. Newtoncu sistemde de böyle bir tasarım vardır; gezegenler arasındaki uyum, önceden kurulmuş ve çekim kuvvetinin bir arada tuttuğu, bütünüyle mekanik bir düzen ile sağlanmaktadır. Böyle bir düzen kavrayışının, doğanın yanı sıra toplumda da varolup olmadığı, ya da toplumdaki düzeni sağlayacak olan "çekim kuvvetinin" ne olduğu sorusunun eninde sonunda sorulması son derece doğaldır. Ancak buradaki en büyük güçlük, insanların gezegenler gibi tamamıyla mekanik biçimde hareket eden nesnelere olmayıp onların duygu, düşünce ve niyetlerine göre davranışlarını belirledikleri olgusudur. Başka deyişle insanlar, kendilerine verilmiş olan notaların dışına çıkarak, müziği değiştiren gücüne sahiptirler; onların davranışını niteleyen esas özellik, kendiliğindenlik ve davranışlarının istedik nitelikte olmasıdır. Yine de bu, böyle bir düzenin toplumda da bulunamayacağı anlamına gelmiyordu; bu düzen kavrayışı, doğal haklar doktrinine dayanan "toplumsal sözleşme teorisi" ile verilecekti. Ancak bu teorinin, kendiliğinden düzen kavrayışını reddeden bir düşünürden, yani Thomas Hobbes'tan (1588-1679) gelmesi son derece ilginçtir.

Hobbes, 1651'de yayınlanan ünlü yapıtı *Leviathan*'da belki de sosyal teorinin hala çözmeye çalıştığı sorunu ilk kez formüle etmişti: eğer insanlar kendi çıkarlarını gözeterek davranıyorlarsa, toplumdaki düzeni sağlayan ne olacaktır? Başka deyişle, bireysel çıkar ile toplumsal çıkar arasında var olduğu düşünülen çatışma nasıl ortadan kaldırılabilir? Hobbes'a göre, insanların davranışlarının temel belirleyicisi çıkardır. Bütün insanlar, doğaları gereği eşittirler ve aynı davranışı göstermektedirler. Hobbes'un tanımladığı "doğal durum", herhangi bir devletin ya da otoritenin bulunmadığı, her insanın varlığını sürdürebilmek için bir yanda kendi özgürlüğünü korumaya, öte yanda da ötekiler üzerinde egemenlik kurmaya çalıştığı, yani kısaca herkesin herkesle savaş içinde olduğu (*bellum omnium contra omnes*), adalet ya da adaletsizliğin değil, yalnızca savaşın hüküm sürdüğü bir durumu nitelemektedir (Russell 1945:550). Ünlü "insan insanın kurdudur" (*homo homini lupus*) önermesi ile betimlenen böyle bir durum doğal olarak, insanın güvenliğinin ve toplumsal düzenin sağlanmasının mümkün olmadığı bir durumu göstermektedir. Bu yüzden insanlar, düzeni sağlamak amacıyla bir araya gelerek yaptıkları bir "toplumsal sözleşme" ile, merkezi bir otorite (devlet) oluşturarak onun egemenliği altına girerler. Bu sözleşme ile insanlar doğal haklarını devlete devretmiş durumdadırlar; devlet de

esas olarak zor yoluyla düzeni sağlamaktadır. Dolayısıyla Hobbes’a göre anarşiden kaçmanın tek yolu, despotik devlettir.

Böyle bir kavrayış, doğal olarak piyasa içerisinde hareket eden bireyin özgürlüğünden vazgeçmesi anlamına geldiğinden, bu sistemin benimseyebileceği bir kavrayış olmaktan uzaktır. Ama öte yandan da Hobbes’un insan doğasına ilişkin yaklaşımı, sistemin gerektirdiği türden bağımsız, kendi çıkarları temelinde davranan birey tipine dayanmaktadır. Bu durumda sorun, bu ikisinin uzlaştırılıp uzlaştırılamayacağı, yani birey özgürlüğünden vazgeçmeden toplumsal düzenin sağlanmasının bir yolu olup olmadığı sorunuuydu. Bu soruna Locke tarafından verilen yanıt ise, bugün hala liberal sosyal teorinin (ve belki de hatta iktisat biliminin) vazgeçemediği türden bir yanıt niteliğini korumaktadır. Locke, doğal haklar öğretisi ve toplumsal sözleşme teorisini korumuş, ancak insanların Hobbes’un düşündüğü gibi birbirlerinin “kurtları” olmasının gerekmediğini ileri sürmüştü. Locke da tıpkı Hobbes gibi insanların “doğal durum”dan çıkmak için sözleşme içine girdiklerini düşünüyordu; ancak bu doğal durum bir savaş durumu olmanın ötesinde, “insanların akıl yürütmeye dayanarak, kendilerini yargılayacak herhangi bir ortak üst otoriteye tabi olmadan yaşadıkları”, bir durumu yansıtmaktaydı. Böylesi, sadece akla ve (akla uygun nitelikteki) doğa yasalarına boyun eğen, polis ya da mahkemelere gereksinim duymayan, “erdemli anarşistlerin” (Russel, 1945:625) yaşadığı bir durumu anlatmasına karşın, insanların bu düzende de güvenlik içerisinde olmamaları, hala her bireyin kendi yargııcı olması, kendi haklarını kendisi korumak zorunda olması yüzünden, yine toplumsal sözleşme ile devleti yaratmışlardı. Locke’a göre “politik toplumun başlangıcı, bireylerin tek bir toplum yaratmak üzere bir araya gelmeleri ve rızalarını göstermelerine bağlıdır” (akt: Russel, 1945:631). Yine de bu, bireylerin kendilerinden ayrı tutulamayan haklarından vazgeçerek bunları devlete devretmesi anlamına gelmez; aksine devlet, bu doğal hakları korumak için varolacaktır; hukuk sistemi de “doğal hukuk”a uygun olmak zorundadır. Devletin korumakla yükümlü olduğu en önemli işlevlerinden birisi de dolayısıyla, en önde gelen haklardan olan mülkiyet hakkının korunmasıdır. Bu bakımdan Locke’un bir orta yol tuttuğunu görmek mümkündür.

Ne var ki bu da, şöyle ya da böyle, bireysel çıkar güdüsü ile toplumsal refah arasında bir çatışmanın bulunduğu kabulü anlamına geldiğinden,⁴ tatmin edici bir toplum tasarımı olmaktan uzaktır. Burada da düzen ancak devlet tarafından sağlanabilir. Locke’un teorisinin zayıf yanı, bu iki farklı çıkarlar kümesinin birbiriyle uzlaştırılmasını sağlayan mekanizmanın ne olduğunu gösterememiş olmasıdır. Böyle bir mekanizma ise, iktisat biliminin kurucusu olarak görülen Adam Smith tarafından ortaya konacaktı.

Aslında, Smith’den önce, Bernard de Mandeville (1670-1733), 1704 yılında basılan ünlü *Arıların Masalı* (*The Fable of the Bees*) adlı manzum eserinde, uygarlığın gelişiminin, erdemler yerine, erdemsizliklere dayandığı görüşünü ileri sürmüştü. Mandeville’e göre ekonomik büyüme ve refah, insanların çok çalışmaları ve tutumlu olmaları ile başkalarını düşünmeleri

⁴ Aslında liberal düşünce içerisinde bu türden bir gerilim hep varolmuştur. Faydacılığın kurucusu Bentham bile ömrünün son yıllarında, bireysel çıkarlar ile toplum refahı arasındaki uyumun ancak devlet müdahalesi ile sağlanabileceği sonucuna varmıştı (Fusfeld 2002: 51).

sonucunda değil, yalnızca kendi çıkarlarını gözeterek, tembellik ve rahatlık, lüks ve zevk düşkünlüğü sonucunda ortaya çıkmaktadır. Böyle bir bakış açısı, aslında bir ahlak felsefesi profesörü olan Adam Smith (1723-1790) tarafından kabul edilemezdi; dolayısıyla Smith'in önündeki sorun, bir yandan insanların erdemli davranışları ile onların çıkar güdülerini arasında, öte yandan da bireysel çıkarlar ile toplumsal refah arasında nasıl bir uzlaşma yolu bulunabileceğiydi. Bu bakımdan Smith'in iki ünlü kitabı, 1759'da basılan *Ahlaki Duygular Teorisi (The Theory of Moral Sentiments)* ile 1776'da basılan *Ulusların Zenginliği (The Wealth of Nations)* bu çabanın ürünleri olarak görülebilir. İlk kitapta, toplumu bir arada tutan Newtoncu çekim kuvveti Smith'in "sempati" adını verdiği duygu iken, ikinci kitapta bu, ünlü "görünmez el"nin temelinde yer alan kişisel çıkar dürtüsüdür. Smith'e göre, "sempati", kişinin sahip olduğu, kendisini bir başkasının yerine koyarak belirli durumlarda onun ne yapabileceğini düşünebilme kapasitesidir (Gordon, 1992:133-35). Doğal haklar öğretisinin izleyicisi olan Smith de, insanların benzer olduklarını, herkesin aynı hak ve özelliklere sahip olduğunu düşünmektedir. Bu bakımdan insanlar birbirlerinin davranış biçimlerini de anlayabilme yeteneğine sahiptir. Bu ise, insanların birbirlerini anlama yoluyla, hak ve özgürlüklerinin korunabileceği bir düzenin yaratılabilmesinin önkoşullarını ortaya koyacaktır. Yine de, bu düzenin temel özellikleri, *Ulusların Zenginliği* kitabında ortaya konacaktı. Bu kitapta Smith, "doğal özgürlük sistemi"nin bütünüyle insanların kendi çıkarlarına dayanarak davranmaları sonucu ortaya çıkacağını ileri sürmekteydi. Bu sistem, insanların kendi çıkarlarını kollarlarken aslında toplum refahını da artıracaklarını öngören "görünmez el" kavrayışına dayanmaktadır. "Görünmez el", insandaki, çıkar dürtüsünden kaynaklanan değiş tokuşa yönelik olan doğal eğilime, çıkar dürtüsüne dayanmaktadır. Smith'in ünlü deyişiyle, "yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının merhametine değil, onların kendi çıkarlarını gözetmelerine borçluyuz. Onların insanlığından değil, kendilerini sevmelerine sesleniriz; onların gereksinimlerinden değil, elde edecekleri avantajdan söz ederiz" (akt: Fusfeld, 2002:29). Böyle bir bakış açısı, toplumsal düzenin sadece insanlar arasındaki "duygudaşlığın" ötesinde, tümüyle değiş tokuşa dayanan ilişkilerin ve bunların sonucunda ortaya çıkan toplumsal işbölümünün bir sonucu olduğu anlamına gelmektedir. Aslında "sempati" ilkesi ile bireysel çıkar ilkesi arasında, kimi zaman "Adam Smith sorunu" olarak da adlandırılan (Gordon 1992:133) bu gerilimin çözümü, bireysel çıkar güdüsünün "ahlakdışı" bir ilke olmasının gerekmediği dikkate alındığında ortadan kalkacaktır, çünkü "sempati" kavramı da aslında düşünsel bir sürece göndermede bulunmaktadır (bu bakımdan daha çok çağdaş "empati" kavramına yakındır). İnsanların birbirlerini anlama kapasiteleri, değiş tokuş ilişkilerine girmeleri için de bir önkoşuldur; sistemin işleyebilmesi için, iki tarafın da birbirini anlaması, karşısındakine güvenmesi gereklidir; tıpkı David Hume'un söylediği gibi: *Senin tahılın bugün olgunlaştı; benimki de yarın olgunlaşacak. Bugün benim sana yardım etmem, yarın da senin bana yardım etmen ikimiz için de karlı. Sana karşı nazik olmak değil amacım; senin de bana karşı olmadığını biliyorum. Bu yüzden senin hesabına acı çekecek değilim; senin için, bir karşılık bekleyerek emeğimi ortaya koysaydım, düş kırıklığına uğrayacağımı biliyorum, dolayısıyla senden bana minnet duymanı boşuna bekleyeceğimi de. O yüzden seni kendi emeğinle baş başa bırakıyorum.*

Sen de bana karşı aynı biçimde davranıyorsun. Mevsimler değişiyor; her ikimiz de birbirimizden karşılıklı güven ve emniyet beklediğimizden ürünüümüzü kaybediyoruz. (akt: Putnam, 1993).

Smith’e dönersek, “görünmez el”in, ya da piyasa mekanizmasının kendisinin, “düzen sorununu”, dışarıdan herhangi bir müdahale ya da otorite olmadan çözebildiği görülecektir. Bunu sağlayan da, sosyal teoride bugün de kullanılan bir hipotez olan, bireylerin “istedik davranışlarının istenmedik sonuçları”dır (Giddens, 1984:9-14), hiç kimse, toplum refahını düşünerek davranmaz; onların gözettiği kendi bireysel çıkarlarıdır. Ancak bu davranış, onların beklemediği, ya da istemediği biçimde, toplumsal refahı da ortaya çıkaracaktır. Bu “kendiliğinden düzenin” sağlanabilmesi için gereken baskı ya da zor değil, aksine bireysel çıkar dürtüsüne dayalı değiş tokuş etkinliğidir. Bu bakımdan piyasa mekanizması, toplumdaki her birisi, ancak kendisini ilgilendirdiği kadarıyla, kısıtlı miktarda bilgi sahibi olan bireylerin ellerindeki bilgiyi bir araya getirerek bu bilgiyi fiyatlara yansıtmakta ve dışarıdan herhangi bir müdahale olmadığı sürece, bu fiyatlar görelî kıtlıklara göre oluşmaktadır (Hayek, 1945). Böyle bir sistemin işleyebilmesi, bireysel girişim özgürlüğü ile serbest rekabete bağlı olacaktır. Bunun dışındaki, devletten ya da başka türden bir otoriteden gelecek herhangi bir müdahaleye hem düzenin sağlanması bakımından hiç gerek yoktur; hem de böyle bir müdahale kaynak dağılımını bozmasının yanında, en yüce değer olan birey özgürlüğünü de ortadan kaldıracaktır (Hayek, 1944). Dolayısıyla sistemin işleyişı için bütünüyle bireysel çıkar dürtüsüne güvenmek hem akıllıca, hem de ahlaki bakımdan da istenir bir davranıştır.

2.2. İktisadi Birey ve “Piyasa Ahlakı”

Yine de, yukarıdaki “düzen sorununa” piyasa sisteminin bulduğu çözümün işe yaraması için yerine getirilmesi gereken kimi koşullar vardır. Her şeyden önce böyle bir düzen, sistemde devlete hiçbir rol kalmadığı anlamına gelmemektedir. Devletin esas görevi, piyasanın işleyişine müdahale etmek değil, bu sistemin içerisinde işleyeceği sınırların çizilmesi ile rekabetin garanti altına alınmasıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, piyasa mekanizmasının işleyebilmesi için öncelikle mülkiyet haklarının ve bu haklarının sınırlarının neler olacağına tanımlanması gereklidir. Bu bakımdan hem bireysel özgürlük ile mülkiyet hakkını tanımlayacak ve koruyacak olan, hem de rekabetin sağlanması için gerekli olan parasal sistem, piyasalar, bilgi kanalları gibi kurumların oluşmasını garanti altına alacak, “dikkatle düşünülmüş bir yasal yapıya” (Hayek, 1944:41) gerek duyulmaktadır.

Her şeyden önce, bireysel hak ve özgürlüklerin tanımlanması bakımından, bu sistemin çerçevesini belirleyen yasal sistemin, “hukukun egemenliği” ilkesine dayanmak zorunda olacağı açıktır. İnsanların doğuştan gelen, insan olmaktan kaynaklanan hak ve özgürlüklerinin korunmasına yönelik böyle bir sistem, yasaların belirli kişi ya da grupları ayırmadan, onlara olumlu-olumsuz özel muamele yapmadan, genel nitelikte olmasını, bütün bireylerin yasa önünde eşit olmalarını, yasanın hükümetlerin kendilerini de bağlamasını gerektirmektedir (Yayla, 1992:188). Bu koşullar, sistemin temel taşı olan, kendi çıkarlarını gözetken, kendisi için doğru olanın ne olduğunu bilmek için dışarıdan bir otoriteye gerek duymadan, kendi eylemlerinin sonuçlarına katlanabilme

yeteneğine sahip “özgür” bireyin haklarını güvence altına almanın yanında, bütün insanların sahip olduğu hakların “evrensel” nitelikte olmasının da garantisidir.

Bu koşullar aynı zamanda, fiyat mekanizmasının işleyişi bakımından da vazgeçilmez niteliktedirler; örneğin belirli kişi ya da gruplara yönelik ayrıcalıklar, kayırmalar (ya da olumsuz müdahaleler) vs. gibi uygulamalar, onlar için rekabet sürecinde avantajlar (ya da dezavantajlar) ortaya çıkararak kaynak dağılımındaki etkinliği bozucu işlevde bulunacaktır. Bu bakımdan verilebilecek bir örnek, cinsiyet, din ya da ırk ayrımcılığı gibi her türden ayrımcılıktır. Bu türden ayrımcılıklar, aslında kaynak israfına yol açarak etkinlik sorununu tehlikeye atıcı niteliktedirler, çünkü sırf belirli özelliklerin iktisadi etkinliklerde öne çıkarılması, bu özelliklere sahip olmayanlar için haksız bir kazanç ya da kayıp sağlayacağından, sistemin bunlar olmadan ulaşabileceği kaynak dağılımını bozucu etkide bulunacaktır. Bu bakımdan verilebilecek bir başka örnek, çağdaş toplumda da varlıklarını sürdürebilecek olan *Gemeinschaft* tipi sosyal örgütlenmelerin piyasa içerisinde, topluluk içindeki değerleri ve davranış biçimlerini kullanarak (aile, akrabalık, kan bağları, hemşehrilik vs. sonucu ortaya çıkan) kazanç sağlama girişimleridir. Bu türden, ekonomi dışı etkenlerin piyasa içerisinde “yer tutmak” için kullanılması da yine bir ayrımcılığın bulunması ve giderek kaynak dağılımında sorunların ortaya çıkması sonucunu verebilen türden uygulamalardır. Hatta böyle rekabet dışı yöntemlerle çıkar sağlama eğilimi, farklı bağlar ve değerler sistemini benimseyen farklı topluluklar arasında çıkar çatışmalarına yol açtığı sürece, kaynak dağılımı sorunlarının yanı sıra, toplumsal düzeni bile tehdit edici hale gelebilir. Bu yüzden hukuk sisteminin bu tür durumlara olanak vermeyecek biçimde düzenlenmesi, sistemin herkes için aynı ölçüde uygulanır olması gerekmektedir.

Görüldüğü gibi, piyasa sisteminin işleyebilmesi için, yalnızca “özel mülkiyet” ve “sözleşme serbestisi” kavramlarının varlığı yeterli değildir. Sorun, Hayek’in de uyarıya olduğu gibi, “mülkiyet haklarının içeriğinin neler olacağını, hangi sözleşmelerin uygulanabileceğini ve sözleşmelerin nasıl yorumlanmaları gerektiğini ya da daha doğrusu, gündelik işlemlerdeki biçimsel olmayan anlaşmaların standart sözleşme biçimine uygunluğunu sağlayacak ölçülerin neler olması gerektiğini sorduğumuzda başlıyor” (Hayek, 1947:113). Hayek’e göre, “sözleşme özgürlüğü” kavramı tek başına bir çözüm sağlayamaz, çünkü hem karmaşık bir toplumda, hiçbir sözleşme olası her duruma karşı önlem alamaz, hem de yasal sistem içerisinde düzenlenen ve geliştirilen biçimsel sözleşmeler genel nitelikte olduğundan içerisinde boşlukların bulunması ve hükümlerinin yoruma tabi olması kaçınılmazdır (Hayek, 1947:115). Bu durumda, mülkiyet haklarının belirlenmesi, korunması ve sözleşmelere uyulup uyulmadığının denetlenmesi, gelişmiş bir hukuk sistemini gerektirmektedir. Ancak kimi zaman, hem mülkiyet haklarının tanımlanmasının hem de sözleşmelerin düzenlenmesinin yaratacağı işlem maliyetleri öylesine yüksek olabilir ki, bunlar için biçimsel esaslar geliştirilmesi, ya da hatta piyasa tipi kaynak dağılım modellerinin geliştirilmesi bile mümkün olmayabilir (North, 1977)⁵. Hiçbir hukuk sistemi tek başına, olası her durumda geçerli olacak, birbirinden çok farklı

⁵ İşlem maliyetleri anlayışının iktisat açısından önemi için bkz. Cheung (1998).

durumları dikkate alabilecek sözleşmeler için genel esaslar belirleyemez. Bu tür sözleşmelerin düzenlenme ve bunlara uyulup uyulmadığının izlenebilmesi için katlanılması gereken işlem maliyetleri, bu sözleşmelerin düzenlenmesi sonucu ortaya çıkabilecek olan faydaları aşırıyorsa, bunların düzenlenmesi için bir neden yoktur. Aslında, yukarıda da belirtildiği gibi, bütün değiş tokuş ilişkileri, birer sözleşme ilişkisidir. Bütün bu değiş tokuşun biçimsel olarak bağitlanması ve sözleşmelere uyulmaması halinde yapılması gerekenlerin belirlenebilmesi için katlanılması gerekli işlem maliyetleri dikkate alınır, bu ilişkiye girmek için bir neden kalmamaktadır. Bu durumda, bu denetimin de biçimsel olarak yapılması olanaksız hale gelecektir, ki bu da aslında, sözleşmelerin düzenlenme ve uygulanmasında gerekli olan “iyi niyet” anlayışının ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Piyasa ekonomisi, aslında karşılıklı güvene dayanmaktadır (McCloskey, 1994:183). Bu “iyi niyet” kavramı ise, kuşkusuz hukuk sisteminin “doğal hukuk”, yani insan doğasından kaynaklanan özelliğini göstermekte ve sistemin tümüyle “iyi niyetli”, sözüne sadık, hatta “ahlaklı” bireyleri gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Yalnız burada geçerli olan ahlak anlayışının, cemaat tipi, cemaat değerlerini öne çıkaran bir ahlak anlayışı olmaktan çok, bireyi ve bireyin sorumluluğunu öne çıkaran, bütün insanları eşit kabul eden, ekonomi dışı egemenlik biçimlerine boyun eğmeyen bir ahlak anlayışı olması, ya da hatta McCloskey (1994)’in nitelemesini kullanırsak, “burjuva erdemleri”ne dayanan bir ahlak anlayışı olduğunu gözden uzak tutmamak gerekmektedir. Bu erdemler arasında sayılabilecek olan, insanların değiş tokuş ilişkilerini yürütebilmeleri, bu ilişkilerin kalıcı olabilmeleri için gerekli iyi niyet, açık sözlülük, güvenilirlik, alçakgönüllülük, saygı, sorumluluk, anlayış (McCloskey, 1994:179) gibi, “ahlaklı” bireylerin sahip olmaları beklenen özelliklerin yanı sıra, daha genel bir düzeyde, bütün bir sistemin işleyişi için de gerekli olan (ve özünde yine ahlaki yönleri ağır basan) özgürlük, eşitlik ve insan hakları gibi idealler, sistemin dayandığı değerler sistemi, ya da “piyasa ahlakı” hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır. Kısaca söylendikte, bu ahlak, esas olarak bir “sözleşme ahlakı” sistemini tanımlamaktadır.⁶ Yine de böyle bir insan tipi ile onun karakteristik davranış biçimi, sistemin işleyişi bakımından iki önemli sorunu da, yani “karmaşık bir toplumdaki özgürlük sorunu” (Polanyi, 1944:254) ile yeniden üretim sürecinin işleyişindeki sorunları da beraberinde getirmektedir.

3.“Kendiliğinden” Düzen?

3.1. Atomlaştırma Süreci: Özgürlük Sorunu

Yukarıda, piyasa toplumunun en önemli kurumsal özelliklerinden birisinin, ekonomik ve politik alanlar arasındaki ayrışma olduğu, çünkü piyasanın kendi kendini düzenleyebilmesi için dışarıdan hiçbir politik ya da toplumsal müdahalenin olmaması gerektiği söylenmişti. Bu da giderek kendi kendini düzenleyen bir piyasa sisteminin, toplumun kurumsal olarak başlıca iki alana, ekonomik ve politik alanlara ayrıştırılmasını gerektirdiğini ortaya

⁶ Doğal olarak bu, aslında insanların böyle bir ahlak yerine cemaatçi bir ahlak anlayışını benimsemesinin sistemin işleyişini zora sokacağı anlamına gelir. Yine de buradaki paradoks, herkesin “ahlaklı” davrandığı bir durumda “ahlaksızca” davranmanın rasyonel olduğu noktasıdır. Bu bakımdan, oyun teorisi, oyunun kurallarının ihlal edilmesinin rasyonel davranış biçimi olduğu, bunun ise sonuçta etkin olmayan (*suboptimal*) sonuçların ortaya çıkmasına yol açtığı örnekler açısından oldukça zengindir.

koymaktadır (Polanyi, 1944:71). Böyle bir kurumsal yapıyı doğuran “hayali metaların” yaratılması, toplumdaki bireyin yalnızca bir “atom” olarak görüldüğü olgusunun bir ifadesidir; birey, hem piyasa alanında kendi çıkarlarına göre davranması gereken, hem de insanın eyleme gücünün bir ifadesi olan emek gücünün bir “taşıyıcısı” olarak bir “dişliye” ya da asıl işlevi piyasa ilişkilerini yeniden üretmek olan bir işlevsel birime dönüşmüştür. Üretim sürecinin “rasyonelleşmesi” ile el ele giden bu süreç, kişiyi bir “rasyonel ekonomik insan”a, *homo oeconomicus*’a dönüştürmektedir (Kosik, 1976:52). Bu atomlaşmanın mantıksal sonucu ise kuşkusuz, ekonomik “rasyonelliği” temel alan “piyasa mantığı”dır: birey bir kez *homo oeconomicus*’a indirgendiğinde, artık “ekonomik” terimini piyasa etkinliğiyle bir tutmak mümkündür. İnsan da iktisadi birey olma vasfından ancak piyasa dışında kurtulabilir. Böyle bir kurumsal yapı, doğal olarak “sivil toplum” ile “politik” toplum arasındaki ayrımı ortaya çıkarmaktadır; Polanyi “Ricardo ve Hegel, karşıt açılardan, devletin yasalarına tabi olmayan, tam tersine devleti kendi yasalarına tabi kılan bir toplumun varlığını keşfettiler” (Polanyi, 1944:111) derken ya da Marx sivil toplumda insanın bencilce bir yaşam sürdüğü, “kendi içine dönmüş, yalıtılmış bir monad” (Marx, 1975:229) olduğu, buna karşılık politik alanda soyut bir “vatandaş” kategorisine indirgendiğini söylerken (Marx, 1975:229-230) bu noktayı vurgulamaktadırlar. Piyasa toplumunda, insanın iki varoluş biçimi bulunmaktadır: birisi “dünyevi”, özgürlüğünün “özel mülkiyet özgürlüğü” olarak görüldüğü ekonomik alandaki varoluş biçimi, ve öbürü de “göksel”, politik alandaki varoluş biçimi: “dini bütün insan ile vatandaş arasındaki fark, tüccarla vatandaş, ücretli ile vatandaş, toprak sahibi ile vatandaş, *yaşayan birey* ile *vatandaş* arasındaki farktır” (Marx, 1975:220-21). Piyasa, yine Marx’a göre, “Özgürlük, Eşitlik, Mülkiyet ve Bentham’ın ayırmedici alanıdır” (Marx, 1976:280). Bu alan içerisinde bireyin esas rolü, sistemin kendini yeniden üretecek davranış biçimini göstermek, yani bir *homo oeconomicus* gibi davranmaktır.

Yine de böyle bir davranış biçimi, liberal yaklaşıma göre, özgürlüğün korunması için benimsenmesi gereken tek davranıştır, çünkü piyasanın koordine edici rolünü reddeden anlayış, “bu karmaşık toplum yok edilmedikçe, piyasanın kişilerden bağımsız ve görünüşte irrasyonel güçlerine boyun eğmenin varolan tek alternatifinin, başka insanların aynı derecede kontrol edilemez ve dolayısıyla keyfi nitelikte olan güçlerine boyun eğmek olduğunu görememektedir” (Hayek, 1944:224). Özgürlüğü sağlamanın tek yolu, kişilerin kendi çıkarlarını gözetecek biçimde davranışları ile bu davranışların sonucunda yaratılan “kendiliğinden düzen”in işleyişine müdahale etmemektir. Çünkü, devletten gelen böyle bir müdahale, özü gereği baskıcı nitelikte olduğu için birey özgürlüğünü ortadan kaldıracaktır.

Bununla birlikte, böyle bir anlayış, sonuçları itibarıyla, aslında bireyin kendi özgürlüğünü, ya da eyleme gücünü kendi üzerinden “görünmez el”e aktarması anlamına gelmektedir. Liberal yaklaşım genel olarak “kendiliğinden düzen” anlayışını, piyasanın işleyişi için bir açıklayıcı mekanizma olarak görmektedir. Böyle bir mekanizmada, çıkar güdüsüne dayanan bireysel davranış, düzenin sağlanması biçimindeki “istenmedik sonuçlara” yol açmaktadır. Aslında, özünde sistemin varlığını ve işleyişini, yarattığı arzu edilir sonuçlara (özgürlük

ve kaynak dağılımı) dayanarak açıklamaya çalışın böylesine işlevselci bir tasarım,⁷ bireyi yalnızca sistemin yeniden üretilmesini sağlayan bir araçsal birim olarak dikkate almakta, bireyin özgür iradesine dayanarak yaptığı düşünülen eylemler ancak sonuçları dikkate alınarak değerlendirilmektedir. Bu ise, açıklamanın asıl yükünün, aslında açıklanmaya çalışılan şeyin kendisi olan düzene verildiğini göstermektedir. Bir başka deyişle, piyasa toplumunun kendini yeniden üretim süreci, yalnızca soyut “istenmedik davranışlar” hipotezine dayandırılmakta, analizde birey giderek ortadan kalkmaktadır. Bu ise, düzen içerisinde yer alan bireylerin, basitçe “bir fark yaratma, başka türlü de davranabilir olma” biçiminde tanımlanabilecek olan “eyleme” (agency) güçlerinin (Bhaskar, 1975:109) ancak sistemin yeniden üretimini sağlamak için gerekli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla böyle bir yaklaşım, aslında bireyi, sistemin işleyişini sağlayan birimler haline getirerek homojenleştirmekte, farklılıklarını ortadan kaldırmaktadır (Mahçupyan, 1993; Thomasberger, 2001). Bu modelde ele alınan birey, kendisinden tek beklenenin, Hume’un ünlü bilardo topları örneğindeki gibi, kendisine gelen etkileri bir sonraki halkaya aktarmak olduğu, yani esas olarak dışarıdan gelen fiyat sinyallerine göre fayda ya da karını maksimize etme biçiminde “programlanmış” olan “otomatlar” gibi davranması beklenen bireydir.⁸ Bu ise, aslında liberal yaklaşımın ileri sürdüğü, piyasanın bireyci özelliklere dayanan, onların farklılığını ifade etmelerine izin veren, hatta bunu gerektiren bir kurumsal düzenleme olduğu düşüncesiyle çelişen bir durumdur.

Bu “temsili birey”, gerçek anlamda bir “eyleyen” olmadığı gibi, bireyler arasındaki farklılıklar da aslında silinmektedir. Bu bakımdan, bütün bireylerden aynı biçimde davranmaları beklenmektedir; bireyler arasındaki davranış farklılıkları istenen bir durum değildir. Farklı toplumsal sınıflardan, konumlardan, gruplardan gelen bütün bireyler aynı biçimde, *homo oeconomicus* olarak davranmalıdır. Oysa, aynı türden itkiye, farklı toplumsal çevrelerden gelen bireyler farklı biçimde yanıt gösterebilirler. Aslında, piyasa toplumunu istikrarsız kılan bir diğer özellik de budur, yani aynı türden etkilere farklı toplumsal yanıtlar ortaya çıkabilmektedir. Böyle bir durumun yıkıcı olabilecek sonuçlarını görebilmek için, “ikili devinim” düşüncesine yönelmek gerekmektedir.

3.2. “Politik” İnsan ve İkili Devinim

Polanyi’nin piyasa toplumuna yönelttiği eleştiri esas olarak, sistemin bireyi atomlaştırması, bunun da insanın toplumsal bir varlık olma özelliğini ihlal etmesine karşın insanların bilinçli ya da bilinçsiz bir biçimde bu atomlaştırma sürecine direnerek kendi topluluk kimliğini öne çıkarması, bunun da giderek sistemin yeniden üretimini olanaksız kılacağı noktasıdır. Burada, toplumun “çöküşüne” yol açan temel mekanizma, toplumun piyasaya tabi kılınması süreci ile, insanların bu sürece karşı, toplumsal dokuyu piyasanın yıkıcı etkilerine karşı korumak biçiminde gerçekleştirdikleri direnmeden oluşan bir “ikili devinimin”

⁷ İşlevselci düşünce ile eleştirisi için bkz. Giddens (1984: 293-97).

⁸ Bu eyleme gücünün yitirilmesinin önemli bir yönü, Marx’ın vurguladığı “yabancılaşma” olgusu, yani, kişilerin kendi eyleme güçlerini kendi yarattıkları metalara aktararak onların boyunduruğu altına girmesi, böylelikle de sistemin gereklerine uygun davranan birimler konumuna indirgenmesidir (Özel, 2000b).

varlığıdır. “Toplumdaki, her birisi kendi özgül kurumsal amaçları olan, belirli toplumsal güçlerin desteğini alan ve kendi ayırıcı yöntemlerini kullanan iki örgütlenme ilkesi” (Polanyi, 1944:132-33), yani ekonomik liberalizm ile toplumsal korumacılık ilkeleri arasındaki çatışmayı anlatan ikili devinimin özü, piyasa ilişkilerinin yaşamın her alanına yayılmasının yol açtığı toplumsal “çözülme”ye karşı, hayali metalar üzerinde yoğunlaşan bir korumacı karşı devinimin kendini duyurmasıdır. Ancak, birbiriyle çatışan bu iki eğilim, kapitalist toplumu özünde istikrarsız kılmaktadır. Bunun nedeni, korumacı karşı devinimin giderek kendi kendini düzenleyen piyasanın işleyişini bozması ve bunun da, özellikle toplumsal sınıflar arasında, politik gerilimler yaratması ve bu gerilimlerin yine piyasayı etkilemesidir. Korumacı devinim, kendi kendini düzenleyen piyasanın işleyişine dolaysız ve ister istemez politik bir müdahale olduğundan, sistemin üzerine kurulduğu ekonomik ve politik alanlar arasındaki kurumsal ayrımın sürdürülmesi giderek zorlaşmaktadır. Bu zorluk, toplumda varolan gerilimleri daha da artırdığından sonuç, 1930’lardaki faşist deneyimin de gösterdiği gibi istikrarsızlık, hatta tüm bir uygarlığın değilse bile tüm bir toplumun “çöküşü”dür. Bunun nedeni, faşizmin, piyasa mekanizmasının işleyişi için ekonomik ve politik arasındaki ayrımın kaba güç yoluyla yeniden kurulmasına dayanan bir “çözüm” olduğunun ileri sürülebilmesidir (Polanyi, 1944:237).

İkili devinim, birbirinden ayrı, ancak yine de birbiriyle ilişkili iki düzeyde ele alınmalıdır: sınıf düzeyi, çünkü toplumsal sınıflar, öncelikle de çalışan sınıflar, gerçekte korumacı karşı devinimi sırtlayan nedensel eyleyenler olarak görünmektedir ve kurumsal düzey, çünkü korumacı karşı devinim tarihsel olarak piyasa sisteminin kurumsal yapısında gerilimler yaratmış ve bu gerilimler yıkıma götürmüşlerdi. Bu iki nokta, yani piyasa sisteminde yer alan kurumsal gerilimler ile sınıflar arasındaki çatışma, söz konusu yıkımı anlamak için esastır (Polanyi, 1944:134). Bununla birlikte, burada söz konusu olan, çevrimsel bir süreçtir; piyasa toplumunda sınıfların kendileri ve bu sınıflar arasındaki çatışmalar ekonomik alanda ortaya çıksalar da, bu çatışmaların ister istemez toplumsal bir boyutu olacak, bu toplumsal etkenler de yine ekonomik alanı etkileyecek ve sonuçta bir kez daha ekonomik alanın işleyişindeki gerilimler toplumda varolan gerilimleri daha da artıracaktır: “toplum, piyasa mekanizmasının gereklerine uyumlu kılındığından, bu mekanizmanın işleyişindeki aksaklıklar toplumda da birikimsel gerilimler yarattı” (Polanyi, 1944:201). Başka deyişle ikili devinim süreci, piyasa sisteminin temelindeki ekonomik ve politik alanlar arasındaki kurumsal ayrımı bozma eğiliminde olacaktır. Bunun da sonucu, toplumsal dokudaki çözülme ve bunun üzerine söz konusu kurumsal ayrımı yeniden kurabilmek için piyasanın işleyişini bozacak türden her türden toplumsal eylem ve muhalefeti, kaba güç de dahil olmak üzere her yolu kullanarak ortadan kaldırmaya çalışmaktır.

Bu korumacı devinim, devletin de içerisinde olduğu daha genel bir sürecin bir parçasıdır: Polanyi, piyasanın genişlemesinin getirdiği “toplumsal çözülme”ye karşı işleyen bir eğilim olarak toplumun “kendi kendisini koruması”ndan söz etmektedir. Buradaki “kendi kendini koruma”, aslında piyasanın etkisini yaşamın her alanına, yani hayali metalara da uzatacak biçimde genişlemesine karşı toplumdaki çeşitli sınıf ve örgütlerde yer alan insanların

direnmesine göndermede bulunmaktadır (Polanyi, 1944:76). Korumacı devinimin ekonomik alanla sınırlanmadığını görmek önemlidir; bu devinim, piyasa sisteminin “insanlık dışı” koşullarına karşı toplumsal, ya da kurumsal bir direnmeyi, hatta başkaldırıcıyı anlatmaktadır. Kabaca, topluluk özellikleri insan varoluşunun “insan” yönlerini oluşturduğundan ve bu özellikler piyasa toplumunda tehdit edildiğinden, toplum içerisinde yaşayan insanların bu tehdide kendi toplumsallıklarını, ya da bağlanmışlık duygularını öne çıkararak direnmeleri şaşırtıcı olmamalıdır. Başka deyişle ikili devinim, “ayrışık” ekonomiyi temsil eden güçlerle bu ekonomiyi yeniden topluma “yerleştirmeyi” temsil eden güçler arasındaki bir savaşım olarak görülmektedir. Bu bağlamda, devletin etkinlikleri de ikili devinimin ayrılmaz bir parçasıdır. Piyasa sisteminin en başından beri devlet önemli bir rol oynamaktadır: devlet yalnızca piyasa sisteminin kurulmasına etken bir biçimde katılmakla kalmamış, aynı zamanda koruyucu karşı devinimin bayrağını da taşıma işlevi görmüştür. Tarihsel olarak, devlet hem piyasanın işleyişinde, hem de piyasanın etki alanının kısıtlanmasında temel bir rol oynamıştır. Bu durumda, piyasa toplumunda devletin ekonomik ve politik alanlar arasındaki kurumsal ayrımı koruyup sürdürmek için uygun bir araç olduğu söylenebilir de, aynı devlet, toplumu piyasanın yıkıcı etkilerinden korumak durumunda olmuştur. Dolayısıyla devletin, aynı konumda olan tek kurum olmasa bile,⁹ çelişkili bir işleyiş olduğu görülebilir; hem kendi varlığını sürdürmek için sermaye birikimini teşvik etmek ve kapitalist ilişkileri derinleştirmek, hem de, toplumun bütünü temsil etme iddiasında olan bir kurum olarak piyasanın yıkıcı etkilerine karşı insanları korumak üzere bu ilişkileri kısıtlamaya çalışmak devletten beklenen iki görevdir.¹⁰ Ancak her durumda, “topluma karşı iktisadi insan”ın (İnsel, 1993) öne çıkarılması, insanların topluluk kimliklerini vurgulamaları sonucuna yol açmakta, bu da genel toplumsal doku üzerinde çözücü etkide bulunarak hem toplumun, hem de piyasanın işleyişini bozacak eğilimleri ortaya çıkarmaktadır.

Sonuç

Liberal anlayışın, piyasa sisteminin kaynak dağılımı, özgürlük ve düzen sorunlarını çözebilme yeteneğinde olduğunu iddia etmesine karşın, sistemin kendisini yeniden üretim süreci çelişkileriyle nitelenmektedir. Esas olarak bireysel çıkar dürtüsüne dayanan ve karmaşık bir işbölümüne sahip olan bu sistem, liberal tasarımın öngördüğünün tersine, bir yandan bireyi düzenin sağlanması

⁹ Polanyi için, insanlar, kendi özyeni dile getiren “insan” kimliklerini geliştirmek için din, aile, çalışma gibi bir kurumları ve bu kurumları tanımlayan bağlanmışlık ilişkilerini kullanırlar. Bu kurumların temel işlevi, insanın toplumsallığını yaşayabileceği ve dile getirebileceği alanlar sağlamak, piyasanın bireyi öne çıkaran etkilerinden kaçarak sığınabileceği, Marx’ın deyişle “güvenli sığınaklar” yaratmaktır. Böyle kurumların bir diğer işlevi de, bireyin, cemaatten kaynaklanan ilişkilerini piyasa alanına da taşıyarak piyasada kendisine stratejik alanlar yaratabilmesine olanak vermektir. Bu eğilim ile ve bunun kalkınma iktisadı açısından doğurduğu sonuçlar Mihçı ve Özel (1999)’da geliştirilmektedir. Yine de böyle bir eğilim, bireyler açısından anlamlı görünse de, esas olarak piyasa dışı kaynak dağılım sistemlerine dayandığından, “oyunun” kurallarının ihlali demektir.

¹⁰ Michael Hechter (1981), Polanyi’nin, dayanışmaya değil, çıkar dürtüsüne dayanan piyasanın toplumsal gruplar üzerinde yıkıcı etkisi olduğu biçimindeki eleştirisinin yersiz olduğunu, çünkü “görünmez el” anlayışının faydacılıkla tutarlı olmadığını belirtmektedir. Hechter da, Bentham gibi, çıkar dürtüsüne dayanan faydacılığın, ister istemez bireyler arasında çatışmaya neden olarak, “piyasaya müdahale yoluyla toplumsal huzursuzluğu önleyebilecek tek kurum olan” (1981: 414) devletin müdahalesine yol açacağını söylemektedir.

için kullanılan bir işlevsel birim ya da payandaya indirgerken öte yandan bireyciliğin böylesine öne çıkarılması, insanların kendilerinin toplumsal varlıklar olma özelliklerini duyurmalarına yol açarak sistemin kurumsal yapısında gerilimler ortaya çıkaracaktır. Başka deyişle piyasa toplumu, hem bireyin hem de toplumun kendisinin “keşfedildiği” bir tasarımı temsil etse de, bu iki özelliğin vurgulanması, paradoksal bir biçimde sistemin işleyişini tehdit eder hale gelmektedir. Bu da bize, Polanyi'nin (1944:257-58) vurguladığı gibi, bir toplumun yalnızca insanın istek ve iradesiyle biçimlendirilebileceği varsayımının bir “yanılsama” olduğunu ve toplumun esas olarak sözleşmelere dayandırıldığı, özgürlüğün de sözleşme özgürlüğüne indirgendiği bir toplum tasarımının insanın eyleme gücünü dikkate almayan bir “ütopya”dan öte geçemediğini göstermektedir.

Kaynakça

- BERLİN, Isaiah. (1969), “Two Concepts of Liberty”. *Four Essays on Liberty*, Oxford, New York, Oxford University Press, s. 118-72.
- BHASKAR, Roy. (1975), *A Realist Theory of Science*, Leeds: Leeds Books Ltd.
- BUĞRA, Ayşe. (1989), **İktisatçılar ve İnsanlar**, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- CHEUNG, Steven N. (1998), “The Transaction Costs Paradigm,” *Economic Inquiry*, October.
- FROMM, Erich. (1941), **Escape From Freedom**. New York: Owl Books.
- FUSFELD, Daniel. (2002), **The Age of the Economist**. Boston: Addison Wesley.
- GORDON, Scott. (1991), **The History and Philosophy of Social Science**. New York: Routledge.
- Giddens, Anthony. (1984), **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**. Cambridge: Polity Press (Türkçe çevirisi, *Toplumun Kuruluşu: Yapılaşma Kuramının Anahatları*, çeviren. Hüseyin Özel, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınevi, 1999).
- HAYEK, Friedrich A. (1944), **The Road to Serfdom**. Chicago: The University of Chicago Press.
- HAYEK, Friedrich A. (1945), “The Use of Knowledge in Society,” **American Economic Review**, vol. 35, no.4, s. 519-30; reprinted in *Individualism and Economic Order*, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, s. 77-91.
- HAYEK, Friedrich A. (1947), “‘Free’ Enterprise and Competitive Order,” in **Individualism and Economic Order**, Chicago: The University of Chicago Press, 1948, s. 107- 118.
- HIRSCHMAN, Albert O. (1982), “Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble?” **Journal of Economic Literature**. vol. 20, December, pp. 1463-84.
- HECHTER, Michael. (1981), “Karl Polanyi’s Social Theory: A Critique,” **Politics and Society** vol. 10 no. 4, pp. 399-429.
- HUNT, E. K. (1981), “A Radical Critique of Welfare Economics,” in **Growth, Profits and Property**, E. J. Nell (ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- İNSEL, Ahmet. (1993), “Topluma Karşı İktisadi İnsan”. **İktisat İdeolojisinin**

- Eleştirisi**, İstanbul: Birikim Yayınları.
- KOSÍK, Karel. (1976), “Dialectics of the Concrete: A Study on Problems of Man and World”. **Boston Studies in the Philosophy of Science**. Vol. 52. R. S. Cohen and M. W. Wartofsky (eds.). Dordrecht-Holland and Boston-U.S.A.: D.Reidel Publishing. Company.
- KOYRÉ, Alexandre. (2000), **Bilim Tarihi Yazıları I**. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- KUÇURADI, Ioanna. (1998),”Yirmibirinci Yüzyılın Eşiğinde Demokrasi Kavramı ve Sorunları”. **Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cumhuriyetimizin 75. Yılı Özel Sayısı, s. 21-27.
- MAHÇUPYAN, Etyen. (1997), “Liberalizmi Anlamak: Temeller, İşlevler ve İkilimler,” **İdeolojiler ve Modernite**, İstanbul: Yol Yayınları, s. 67-106.
- MARX, Karl. (1975), **Early Writings**. Translated by R. Livingstone. Harmondsworth: Penguin.
- MARX, Karl. (1976), **Capital**. Vol. 1. Translated by B. Fowkes. Harmondsworth: Penguin.
- Mccloskey, D. (1994), “Bourgeois Virtue”, **American Scholar**, vol. 63, no. 2, Spring pp. 177-191.
- MIHÇI, Hakan. Hüseyin Özel. (1999), “Human Needs in the Context of Development: An Analytical Approach,” paper presented at the “7th International Karl Polanyi Conference: “Re-thinking Human Needs”, May 26-28, 1999, Lyon, France.
- NORTH, Douglas C. (1975), “Markets and Other Allocation Systems in History: The Challenge of Karl Polanyi,” **The Journal of European Economic History**, vol. 6, Winter, pp. 703- 16.
- ÖZEL, Hüseyin. (1997), “Reclaiming Humanity: The Social Theory of Karl Polanyi” Yayınlanmamış doktora tezi, University of Utah.
- ÖZEL, Hüseyin. (1999), “Globalleşme Çağında ‘İnsan’ Hakları,” *50 Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları*, Hazırlayanlar: Ioanna Kuçuradi ve Bülent Peker, Ankara: Hacettepe Üniversitesi İnsan Hakları ve Felsefesi Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Unesco İnsan Hakları İçin Felsefe Kürsüsü, 1999, s. 250-278.
- ÖZEL, Hüseyin. (2000a), “The Explanatory Role of the General Equilibrium Theory: An Outline into a Critique of Neoclassical Economics,” **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, vol. 18, no. 1, pp. 257-85.
- ÖZEL, Hüseyin. (2000b), “Ölümün Politik İktisadı: Polanyi ve Marx’ın İnsan Anlayışlarına Dayanan bir Deneme”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, vol. 18, no. 2, 2000b, s. 61-81.
- POLANYI, Karl. (1944), **The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time**. New York: Rinehart & Co., (Türkçe çevirisi, *Büyük Dönüşüm*, İstanbul: İletişim, 2000).
- POLANYI, Karl. (1947), “Our Obsolete Market Mentality: Civilization Must Find a New Thought Pattern” **Commentary**, vol. III, January-June 1947, pp. 109-117.

- POLANYI, Karl. (1977), **The Livelihood of Man**. Harry W. Pearson (ed.), New York; Academic Press.
- PUTNAM, Robert D. (1993), “The Prosperous Community: Social Capital and Public Life”, *The American Prospect* no. 13, Spring (<http://epn.org/prospect/13/13putn.html>).
- RUSSEL, Bertrand. (1945), **A History of Western Philosophy**. New York: Simon and Schuster.
- SIEVERS, Allen M. (1991), “Reconsidering Karl Polanyi’s Neo-Heterodoxy with Special *Reference* to the Marx Connection,” in R. K. Kanth and E.K. Hunt (eds.), **Explorations in Political Economy: Essays in Criticism**, Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, pp. 53-72.
- THOMASBERGER, Claus. (2001), “Human Action, Economic Behaviour and Social Structure in Complex Societies: The Oversocialised Conception of Man in Modern Economics”. paper presented at the **8th International Karl Polanyi Conference: Economy and Democracy**. November 14-16, Mexico City, Mexico.
- TÖNNIES, Ferdinand. (1988), **Community and Society**. (*Gemeinschaft und Gesellschaft*), translated by Charles Loomis, New Brunswick: Transaction Publishers.
- WESTFALL, Richard S. (1994), **Modern Bilimin Oluşumu**. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- YAYLA, Atilla. (1992), **Liberalizm**, Ankara: Turhan Kitabevi.